

Тетяна Юркова

**Психолого-педагогічні умови виховання в учнів підліткового віку
ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі
загальноосвітньої школи**

Необхідність ціннісного підходу до навчально-виховного процесу знайшла своє відображення в основних положеннях Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національної доктрини розвитку освіти України XXI століття, Концепції екологічної освіти в Україні, Державної національної програми «Діти України».

Водночас за роки реформування національної школи України ще не вдалося подолати низький рівень сформованості екологічної культури учнівської молоді, зумовлений багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи, бездуховністю, руйнуванням народних традицій взаємозв'язку людини й природного середовища. Це зумовлює необхідність уведення нових підходів до організації й змісту освіти та виховання, що відповідали б перспективним потребам суспільства й особистості.

Таким чином, із розширенням простору наукового пошуку створено необхідне підґрунття як до подальшої розробки теоретичних аспектів проблеми, що досліджується, так і до визначення напрямів і засобів застосування цих здобутків у практиці роботи загальноосвітньої школи.

Проблему визначення умов, які забезпечують ефективність навчально-виховного процесу вивчають науковці С. Брунов, Ю. Гільбух, В. Литовченко, М. Фролов та ін.

Вагомий внесок у розвиток загальних положень ідеї становлення в особистості ціннісного ставлення до природи зробили А. Дістерверг, Я. Коменський, А. Макаренко, Й. Песталоцці, Ж-Ж. Руссо, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.

Психолого-педагогічні підходи до формування взаємин з природним середовищем були предметом наукових досліджень А. Ананьєва, І. Беха, Л. Божович, Л. Виготського, С. Глазачева, С. Дерябо, О. Запорожця, О. Киричука, О. Леонтєва, В. М'ясищева, С. Рубінштейна, І. Суравегіної, В. Ясвіна та ін.

Разом з тим, результати ознайомлення з шкільною практикою виховання в підлітків ціннісного ставлення до природи засвідчують недостатній рівень

обізнаності вчителів з теоретичними висновками та практичними рекомендаціями щодо формування в учнів ціннісного ставлення до природи.

Мета нашої статті – визначити й охарактеризувати психолого-педагогічні умови, за яких процес виховання в підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи буде ефективним.

За останні роки, в результаті розширення кола дослідження ціннісної проблематики в педагогіці, визначено низку аксіологічних принципів, дотримання яких безпосередньо сприяє розв'язанню завдань нашого дослідження. Основні з них – це принципи плюралізму, альтернативності, безперервності, гуманістичної спрямованості та ціннісного самовизначення особистості в процесі взаємодії з природою.

Зазначені принципи, на наш погляд, сприяють розвитку в підлітків здатності орієнтуватися у світі природних цінностей, формувати в них потребу керуватися в ситуації екологічного вибору гуманістичними цінностями для накопичення досвіду самовизначення і саморегуляції в моральних, екологічних діях і поведінці.

Реальні перспективи успішного застосування цих та інших аксіологічних принципів відкривають умови для визначення сутності й реалізації в практиці загальноосвітньої школи психолого-педагогічних умов, що сприяють ціннісній взаємодії підлітків із довкіллям.

Виховання в школярів бережливого ставлення до природи, самостійної оцінки її об'єктів, як свідчать результати нашого дослідження, не терплять прямого втручання ззовні, проявів педагогічного тиску. Вказівки на те, що має подобатися, як діяти, порушують безпосередній емоційний контакт підлітка з природним об'єктом. Звідси випливає необхідність визначення таких психолого-педагогічних умов, за яких дієві способи формування ціннісного ставлення до природи реалізувалися б у площині творчої співпраці вчителя й учня.

У дослідженні ці умови визначалися нами з огляду на психолого-педагогічні особливості ставлення до природи учнів підліткового віку.

Ми врахували, що:

– підлітковий період знаменує початок нового етапу в розвитку духовної взаємодії учнів з природою. Якщо на попередніх вікових етапах ставлення до природи генерувалося переважно за допомогою зовнішніх засобів впливу, то в підлітковому віці акценти цього процесу змістилися в бік посилення ролі внутрішніх чинників. А це передбачає визначення і застосування таких способів педагогічної дії, за яких ставлення до природи

набуває більш особистісного характеру, торкається як чуттєво-емоційної сфери, так і переконань підлітків, їхніх ціннісних установок й орієнтації стосовно природи;

– цікавість, допитливість, сприйнятливність до всього нового – специфічні особливості підлітка. Найважливішою умовою розвитку психологічних новоутворень слід вважати якісно новий рівень соціальних сподівань і вимог, які висувують перед учнем школа, сім'я, суспільство. Характерними новоутвореннями підлітка є прагнення до самоосвіти і самовиховання, повна визначеність нахилів та професійних уподобань, теоретичне опанування дійсності випереджає практичне, бажання бути дорослим. Він відкритий до розкриття таємниць довколишньої дійсності. Набуті екологічні знання, їхня глибина й обсяг стають суттєвим критерієм в оцінці природних об'єктів і явищ. За цих умов завдання педагога полягає в трансляванні інтелектуальних надбань, що мають активно слугувати формуванню в учнів підліткового віку ціннісного ставлення до природи;

– думки, переконання, ставлення підлітків відзначаються великою емоційною насиченістю. Саме в цьому віці на зміну мозаїчній картині ціннісного реагування молодших підлітків приходять якісно вищий рівень емоційної взаємодії з об'єктами і явищами природного світу. Учня хвилюють не лише факти, що впливають чуттєвими засобами, але й явища, в основі яких лежить складна думка [5, 331]. Якщо в молодшому підлітковому віці, як підтверджує аналіз літературних джерел, сильні почуття пробуджуються переважно яскравими картинами природи, чуттєвими властивостями її предметів та явищ, то в середніх і старших підлітків джерелом емоційної активності все більше є моральне переконання, яке виявляється в загальній оцінці того, що правильне й неправильне, що варте схвалення, а що осуду. Отже, зберегти ці емоційні надбання – значить запобігти розвитку суто утилітарного погляду на природу в старшому підлітковому віці. Крім цього, слід актуалізувати увагу на тому, що підлітковий вік – це той період у житті людини, коли складається структура вчинку. Ефективно організувати взаємодію з природою в цьому віці означає досягти того, щоб кожен учень спромігся виявити своє тяжіння до взаємодії з природою саме в тих діях і вчинках, які найбільш повно відповідають його нахилам;

– усім підліткам властиве прагнення до самостійності в колективі дорослих й однолітків. Тоді завданням загальноосвітньої школи є виховання в них прагнення і здатності до дій і вчинків, у процесі яких зусилля членів дитячого й педагогічного колективів об'єднуються в ім'я досягнення високої мети – збереження об'єктів навколишнього середовища.

З огляду на ці та інші особливості й новоутворення учнів підліткового віку нами було визначено й охарактеризовано психолого-педагогічні умови виховання в них ціннісного ставлення до природи. За цього підходу у визначенні сутності поняття «умови» ми врахували інтерпретацію, представлену в новому тлумачному словникові української мови, в якому воно трактується як «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [4, 632].

Стосовно проблеми нашого дослідження такими психолого-педагогічними умовами мають, насамперед, бути обставини, які сприяють формуванню в учнів підліткового віку ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, подальшому його розвитку і посиленню впливу на підростаючу особистість.

З переліку основних психолого-педагогічних умов, реалізація яких посилює результативність педагогічних дій з виховання у підлітків ціннісного ставлення до природи, нами як суттєво важливі було визначено такі:

1. Забезпечення загальної спрямованості навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи на розв'язання завдань формування в учнів ціннісного ставлення до природи;

2. Інтегративний підхід до усвідомлення особистістю цінностей об'єктів природи в процесі викладання природничих і гуманітарних дисциплін та класної і позакласної еколого-виховної роботи з учнями підліткового віку;

3. Пріоритетність вибору форм і методів здійснення педагогічного процесу, наділених значним емоційно-мотиваційним потенціалом впливу на особистість;

4. Формування в підлітків особистісних екологічно доцільних стратегій поведінки і взаємодії з природою.

Важливість реалізації першої із зазначених вище умов пояснюється тим, що досліджувану проблему не можна розв'язати за допомогою епізодичних педагогічних дій, застосування поодиноких чинників впливу на особистість підлітка. Реальні процеси розвитку в школярів ціннісного ставлення до природи складні, багатоаспектні і на кожному етапі розвитку мають різний зміст, засоби та форми організації, а отже, потребують системного підходу. Тому М. Данилов ставив досягнення будь-якої важливої навчально-виховної мети в пряму залежність від логіки навчального процесу, зазначаючи, що «вирішує справу логіка навчального процесу і зумовлена нею розумова і практична діяльність учнів» [1, 41]. Саме ця логіка, на думку вченого, дає відповідь на питання, як поставити проблему перед учнями, щоб вона була «прийнята» ними, який фактичний матеріал запропонувати, який метод застосувати, які питання поставити, які справи й самостійні роботи ввести, щоб навчально-виховний процес був максимально ефективним [1, 53].

Дотримання другої умови ефективного виховання в підлітків ціннісного ставлення до природи – застосування інтегративного підходу в процесі взаємодії з її об'єктами – зумовлена тим, що чинна шкільна практика далеко не повною мірою орієнтує учнів підліткового віку на освоєння ціннісного потенціалу природних багатств.

Це пояснюється тим, що цілісна картина світу розпадається в свідомості учнів на окремі навчальні предмети, майже не пов'язані між собою. У силу цього вони не здійснюють належного впливу на формування ціннісного ставлення до природи. Розрізнене сприйняття не забезпечує створення в свідомості підлітків цілісної картини світу. Тому не випадково, що на тлі

інтегративних процесів, які відбуваються сьогодні в освіті, необхідно реалізувати ідею посилення і поєднання екологічних аспектів змісту навчальних програм і дисциплін. Як зазначає В. Караковський, спостереження за поведінкою звірів і птахів, роздуми над цікавими природними явищами мають поєднувати в свідомості дітей матеріал не тільки фізики і біології, але й астрономії, літератури, фізичної географії [2].

Цю ж думку обстоює Б. Лихачов, який організацію взаємин із навколишнім середовищем розглядає як один з основних компонентів цілісного педагогічного процесу, розуміючи під цим надання освіти екологічної спрямованості, орієнтованої на розвиток ціннісних ставлень у системі «природа – людина – суспільство» [3, 91–92].

До переліку переваг, які створює застосування інтегративного підходу в процесі ціннісної взаємодії підлітків з природою в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, як підтверджують результати нашого дослідження, слід віднести:

1. Забезпечення цілісності, системності, наступності в емоційному сприйнятті й активному використанні універсальних вартостей природи та формуванні на цій основі більш високого рівня ціннісного ставлення до довкілля.

2. Органічне поєднання класної, позакласної та позашкільної еколого-виховної роботи з учнями підліткового віку в площині розвитку в них ціннісного ставлення до навколишнього середовища.

3. Створення передумов для використання переваг особистісно орієнтованого підходу до формування в підлітків ціннісного ставлення до природи, урізноманітнення форм і методів освоєння вартостей природного середовища.

4. Розширення діапазону впливу предметів і явищ природи на особистість. Залучення школярів до таких форм і видів урочної і позаурочної екологічної діяльності, які доповнюють одна одну.

У становленні ціннісного ставлення до довкілля особливе значення набуває його емоційна основа. Самі відомості щодо природних об'єктів ще не дають відчуття єдності з нею, не визначають поведінку підлітка. За цих умов постає питання, яким чином забезпечити належну «емоційну реакцію» учнів підліткового віку на природу, які уміння й навички сформувати, до яких видів екоцентричної діяльності залучити, щоб навчально-виховний процес став максимально ефективним. З урахуванням необхідності розв'язання цього завдання була визначена третя основна умова формування в підлітків ціннісного ставлення до природи – пріоритетність вибору форм і методів здійснення педагогічного процесу, які відзначаються значним емоційно-мотиваційним потенціалом впливу на особистість.

Наступним концептом є те, що входження підлітка в уявний особистісний світ природного об'єкта передбачає наявність потреби у відкритості власного внутрішнього світу, особистісного довірливого спілкування, тобто відмови від готових упереджених оцінок, чутливості до мінливих станів представників природного світу.

Отже, у ситуації навіть мисленнєвої взаємодії учня з природними об'єктами можуть виникати не тільки кількісні, але й якісні перетворення, долається відчуженість людини від природи, їхнє споконвічне протиставлення. Діалогічні стосунки, що склалися, орієнтують школярів на самовиявлення, самовизначення в своїх симпатіях і антипатіях, оскільки, вступаючи у взаємодію з нетотожною собі унікальністю «іншого», підліток відчуває власну унікальність, стає на шлях самореалізації.

Саме з розвитком в учнівській молоді здатності приймати самостійні рішення в непростих ситуаціях екологічного вибору пов'язана четверта з основних умов виховання в підлітків ціннісного ставлення до природи – формування особистісних екологічно доцільних стратегій взаємодії з природою.

Серед основних чинників розвитку цієї здатності чільне місце, як підтверджують результати нашого дослідження, належить таким важелям, як ідентифікація, емпатія, рефлексія. Уплив цих загальнопсихологічних механізмів на становлення в людини ціннісного ставлення до природи настільки значний, що науковці виокремлюють і характеризують такі їхні різновиди, як екологічна ідентифікація, екологічна емпатія й екологічна рефлексія [6, 380].

Таким чином, кожна із обґрунтованих нами психолого-педагогічних умов містить у собі значні резерви екоцентричного впливу на особистість підлітка. Тому реалізація кожної з них і всього комплексу загалом має стати в подальшому метою спільної творчої діяльності основних суб'єктів педагогічного процесу – учня і вчителя. Це уможлиблює успішність формування в учнів підліткового віку ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Данилов М.А. Процесс обучения в советской школе. – М: Учпедгиз, 1960. – С. 41–54.
2. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа

- целостного учебно-воспитательного процесса. – М., 1993. – С. 11–20.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: Уч. пособ. для студ. пед. уч. заведений и слушателей ИПК и ФПК – М.: Юрайт, 1998 – С. 90–93.
 4. Новий тлумачний словник української мови / Уклад.: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – Київ. Вид-во «Акеніт», 1998. – Т. 4 – С. 632.
 5. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1 – 670 с.
- Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.